

УДК 398.332:801.81(=16)

О. Ю. Чебанюк

«БАБА МАРТА», «САМАШЕДША ЄВДОХА»
І «АВДОТЪЯ-ПЛЮЩИХА»:
РЕЛІКТИ ВЕСНЯНОГО НОВОЛІТТЯ
В ПІВДЕННИХ І СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті розглядаються фольклорні тексти, пов'язані зі звичаями, обрядами, віруваннями південних і східних слов'ян, у яких збереглися релікти весняного новоліття в народному календарі цих народів. Аналізуються паралелі між такими фольклорними персонажами, як Баба Марта, Баба Докія (балканська традиція) та Євдоха, Овдюшка, Авдотья (східнослов'янська традиція), а також генетичний зв'язок цих персонажів з прадавніми міфологічними образами Зими й Літа.

Ключові слова: весняне новоліття, зима, літо, Баба Марта, свята Євдокія.

В статье рассматриваются фольклорные тексты, связанные с обычаями, обрядами, верованиями южных и восточных славян, в которых сохранились реликты весеннего новолетия в народном календаре этих народов. Анализируются параллели между такими фольклорными персонажами, как Баба Марта, Баба Докия (в балканской традиции) и Евдоха, Овдюшка, Авдотья (восточнославянская традиция), а также генетическая связь этих персонажей с архаичными мифологическими образами Зимы и Лета.

Folklore texts of spring customs and ceremonies of Southern and Eastern Slavs are discussed. The parallels between folk characters of these people are analyzed.

Keywords: spring customs, new year, Baba Marta, Baba Javdoha.

Весняний новий рік у слов'ян зберігався аж до XIV ст. Для слов'ян-землеробів було цілком логічно починати новий рік разом із пробудженням природи і відповідно новим аграрним циклом. Саме за весняним новоліттям веде свою розповідь Нестор-літописець у «Повісті временних літ». Тради-

ція відраховувати весняне літочислення від створення світу, яку ми спостерігаємо в давньоруських літописах, прийшла до слов'ян із Візантії разом із прийняттям християнства, заміна його в середині XIV ст. на індикт (церковний новий рік, який починається з 1/14 вересня) була викликана боротьбою з народними, язичницькими по своїй суті віруваннями, звичаями і обрядами [Щапов 1978, с. 336–337]. Проте в традиційній культурі як південних, так і східних слов'ян залишки весняного нового року дожили до наших часів у вигляді певних ритуальних дій, приписів і заборон, а також у сюжетах і мотивах календарно-обрядового фольклору.

Як свідчить детальний аналіз слов'янського календаря, березневе новоліття є реліктом архаїчного поділу календарного року не на сезони, а на дві половини: теплу, пов'язану з підготовкою, вирощуванням, збором урожаю, і холодну – період споживання вирощеного врожаю. У статті головну увагу зосереджено на відображенні цієї теми у фольклорних текстах східних і південних слов'ян.

На думку дослідників, найповніше обряди весняного новоліття збереглися на Балканах, де початок березня, за народними уявленнями, вважається початком літа [Календарные обычаи 1977, с. 282]. Семантикою новоліття позначені всі ритуальні дії, приурочені до «мартиниої неділі» – першого тижня березня (Західна Болгарія). У болгарській традиційній культурі, зазначає М. Василева, мартеницькі обряди та звичаї усвідомлюються «як переломний момент в календарі, від якого залежить зростання посівів і майбутній урожай, зв'язок потепління у природі з появою різних шкідливих (загрозливих, небезпечних) для здоров'я людини паразитів і плазунів» [Василева 1985, с. 115].

Такі погляди на поділ календарного року на дві частини (теплу/холодну) збереглися й у східних слов'ян, що певним чином відображено у веснянках-закличках:

Ой вилинь, вилинь, гоголю,
Винеси літо з собою,
Винеси літо, літечко
І зеленее житечко...

[Ігри та пісні, с. 152]

Жаворонки, жаворонки,
Дайте нам лето!
А мы вам – зиму,
У нас корму нету!

[Шереметева, с. 35]

Благаславі, Божа, на узгорачку сесці,
Вясну загукаці,
Лецічка адмыкаці, зіму замыкаці...

[Каляндарна-абрадавая паэзія, с. 96]

Мотив зустрічі й боротьби між собою Зими й Літа представлений у східнослов'янських календарних наративах, прикметах, прислів'ях і приказках. За поширеними уявленнями українців, Зима – стара баба, що зігнулася й трясеться від злості: «Кожух на бабі Зимі полатаний, чоботи подерті, а в хустці на голові миші діри прогризли...» [Воропай, с. 197]. Літо уявляється гарною і моторною молодницею, яка дорікає Зимі: «Бач, Зимо, – говорить Літо, – що я наробило і напрацювало, ти поїла і попила» [Чубинський, с. 12]. Цей мотив лежить в основі іншого народного оповідання, присвяченого зустрічі Зими й Літа: «Зострілася зіма із літом; літо з батогом, а зіма з пирогом. Літо зиму батогом та ще й приказує: “Не роз’їдай мого добра, бо я дбаю, а ти роз’їдаєш”. Так налякавшись зіма батога малопомалу начина тікати». (ІМФЕ, ф. 1-3 дод., од. зб. 308, арк. 15–16). «Думають так, що зима з літом зустрілася, зима така гладка та здорова, а літо таке маленьке та проворнеє, підтикане і сухеньке. Літо каже зимі: “А що ти гладка поїла те, що я придбала для тебе”, – і почала боротися, і літо вийшло переможцем». (С. Микитенко, с. Таганча, Шевченківської окр. – ІМФЕ, ф. 1-3 дод., од. зб. 308, арк. 33).

Імовірно, що перехідний період між холодною і теплою половинами року міфологізувався, а з прийняттям християнства, за законами народної етимології, остаточно закріпився за церковним святом Стрітіння господнього, яке припадає на 15 лютого. І сьогодні у східних слов'ян існує багато народних прикмет, пов'язаних з днем, коли Зима зустрічається з Літом. На Гомельщині (с. Стодоличі Лельчицького р-ну) вважають: «На Стречанье як погода на дворе, то великий лён порасьце, а як покапаюць капежы, снег хутко растане. Як пивень напьєца пуд Стреченьє пуд стрехою, лето перебороло, а як не напьєца – зима перебороло, будзе лежать сънег шесть недзель» [Толстая 2005, с. 240].

Про ту важливу роль, яку відігравав у минулому календарний міф про боротьбу Зими й Літа, свідчить віра у «стречаний день». «Стречаний (стречальний, среченский) день» – це той день тижня, на який випало Стрітіння. Протягом року (на знак пошани до такої важливої події, як зустріч Зими з Літом) цього дня не розпочинали важливих справ і утримувалися від деяких господарських робіт – не виганяли перший раз корови на пашу, не садили картоплі, не починали косити або жати [Толстая 2005, с. 239–241].

За народними уявленнями, які активно побутують і нині, весна починається від 14 березня, з дня святої Євдокії. «А по-старому колісь казали, до Євдохув, чотирнадцятого березня, це вже буде настояща весна, Євдока» (Зап. О. Чебанюк 7.03.2011 в с. Липівка Макарівського р-ну Київської обл. від Софії Федосівни Ніколаєнко, 1924 р. н., переселенки із чорнобильського села Товстий Ліс.)

Цей період у сербів, чорногорців, македонців називається «летнік», «летна», «пролетњак» і вважається початком літнього, тобто теплого періоду. Таких поглядів дотримувалися й болгари. У південних слов'ян гурти дітей і підлітків ходили від хати до хати односельців і вітали їх із приходом тепла, за

що отримували дарунки. У македонців їх називали *летничари*, *летничарке* [Календарные обычаи 1977, с. 253, 282]. У білорусів подібні групові обходи сусідських господ *волочобниками* відбуваються на Пасху і супроводжуються спеціальними волочобними піснями:

Ой, чалом, чалом да добры вечар!
Ці спіш, ці ляжыш, пан гаспадарок?
Калі ты спіш, пан Бог з табою,
А калі не спіш. размоў са мною.

[Валачобныя песні 1980, с. 157]

У росіян, українців типологічно схожі звичаї приурочені до пасхальних днів і мають назву «христославие» (рос.), «христосування» (укр.). На Яворівщині великодні обходи парубочих ватаг із піснями текстуально тотожні колядкам і називаються *риндзівками* [Гнатюк 1909, с. 171–180]. У волочобних білоруських піснях, як найбільш архаїчних піснях східних слов'ян, добре зберігся мотив саме весняного новоліття:

Ото ж тебе, пане господарю, песня спета,
Песня спета прыти нова лета,
Прыти нова лета и вясёлага

Да ўжо ж вам песня спета,
Песня спета против лета,
Против лета – лета тёплого,
Против году – году новаго,
Против вясны – вясны красныя...

[Белорусския песни 1871, с. 2–3.]

В українській мові слово «поліття» означає «сприятливі умови, сприятлива погода... урожайне літо; врожай» [СУМ, с. 83]. Таке значення слова «поліття» зберігається в українських прикметах, приурочених до дня Святої Євдокії, яке за православними святцями відзначають 1/14 березня: «Як на Явдохи сонце, то буде «поліття», урожай на «прадіво», коно-

пля» (Зап. І. С. Сіменюк 7.08.1930 в с. Фльорини (с. Флорин) на Тульчинщині (Поділля). – ІМФЕ, ф. 1–7, од. зб. 701, арк. 116).

У балканських слов'ян 1/14 березня здійснювали численні люстраційні (очисні) обряди: білили хати, палили сміття, переплигували через вогонь і обкурювали приміщення, щоб позбутися тарганів, бліх [Календарные обычаи 1977, с. 253]. Проганяли паразитів зі словами: «Вън бълхи, вътре Марта!» [Василева 1985, с. 115].

У східних слов'ян подібні обряди теж відносяться до Нового року: або до церковного, що припадає на 14 вересня (Семенів день), або до Різдвяно-новорічного циклу. Згідно з інформацією, надісланою до Тенішевського фольклорно-етнографічного бюро, в Орловській губернії «на Сѣмин день, как они говорят, одна из змужних женщин в семье ловит таракана, муху или других каких насекомых (...), завертывает их в грязную тряпку и кладёт в осмётки (сношенный лапотъ), привязывает к этому лаптю оборку (тонкая бичевка, которою привязывают онучу) и тащит волоком за эту оборку лапотъ на кладбище, где брасает его» [Терновская 1981, с. 145].

У південних слов'ян до сьогодні утримувався звичай проводити 1-го березня (на Бабу Марту) обряд «засічення» плодівих дерев, які не родять [Василева 1985, с. 116]. У східних слов'ян цей звичай перенесено на Василя – перший день нового року за ст. ст. (14 січня) – і, згідно з нашими власними ексспедиційними записами, зберігся до сьогодні на території від Карпат до Слобожанщини. Проте окремі випадки виконання українцями та білорусами цього обряду на Євдоху, Благовіщення, Великдень свідчить про первісне призначення ритуального лякання дерев саме до весняного новоліття.

Початок березня в південних слов'ян пов'язаний також із численними обрядами апотропейного характеру. Особливо намагалися убезпечити себе від змій. Важливість цього моменту відображена в назві першого дня березня *змијин день*.

У Болгарії, щоб захистити помешкання від змій, діти перед сходом сонця трічі мали оббігти господу, бити у відра, сковороди, металеві предмети й викрикувати: «Бягайте, зміи и гуцери, че иди Баба Марта, с огън и пламък ще ви изго-ри» [Странджа 1996, с. 329].

В українській весняній обрядовості збереглися окремі ремінісценції «зміїної теми». За матеріалами Етнографічної комісії, отриманими в кінці 1920-х, на Полтавщині вірили, що Явдоха – перший день літа і «з цього дня оживають гади» (Грицько Коверда, с. Ковалівка Шишацького р-ну, Полтавської округи. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 112). На Херсонщині існував такий звичай: «1 березня як побачив першу гадюку, то одрубують голову й засушують. А потім, коли нападає лихорадка кого-небудь, то цю головку зашивають чи зав'язують у тряпочку і кладуть у пазуху чи вішають на шиї і носять». (О. Панкрат'єв, с. Гричанівка Снігірівського р-ну Херсонської округи. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 12а).

Окремої уваги заслуговують паралелі між такими персонажами весняного фольклорно-обрядового циклу, як Баба Марта, Докія (у балканських народів) та Євдоха, Одюшка, Авдотья-плющика (у східних слов'ян). Як показують дослідження наративів, пов'язаних з березневою старою злою бабою, проведені російськими дослідниками Г. Кабаковою та Г. Плотниковою, цей персонаж відомий майже всім середземноморським народам, у тому числі багатьом народам Європи [Кабакова 1994; Плотникова 2004].

За легендою, широко розповсюдженою у болгар, сербів, македонців, румун, українців Буковини і Гуцульщини, баба Марта (баба Докія) з першими відлигами (які, як правило, припадають на початок березня) вирушає з козами і/або вівцями в гори на пасовища, вихваляючись перед місяцями лютим, березнем або квітнем, що вона не боїться жодних морозів, бо має на собі 12 кожухів. За те місяці їй мстять: спочатку спекою

примушують скинути кожухи, а потім до смерті заморожують і злу бабу, і її кіз [Кабакова 1994, с. 210–220].

В українському варіанті легенди замість Баби Марти присутній чабан, проте наратив побутував саме на Євдоху: «У нас в селі празнують Явдоху тому, бо був чабан, він казав, що не замерзне, бо йде до літа, а не до зіми. Та мав дванадцять кожухів. Коли поскладав кожухи та й замерзнув, замерзли і овечки, тому празнують Явдохи» (Д. Сидоренко, с. Піщаний Брід Новоукраїнського р-ну Зінов'ївської округи. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 25).

Близький до балканського варіант було записано кореспондентом Енографічної комісії на Черкащині: «Про Явдохи є таке оповідання. Заспорила Явдоха з Февралем про те, чи дійде Явдоха до Феврала в гості. Явдоха каже: “Дійду”. А Февраль каже: “Ні, не дійдеш”. От Явдоха взяла, коли йшла в дорогу, сани, воза й човна та так і добралась до Феврала. Цей здивувався та й каже: “Ну прийду я до тебе в гості”. – “Ні, не прийдеш, – каже Явдоха. – бо тоді я вже буду кози пасти”. А фехраль каже: “Не будеш пасти ще, бо я тебе зморозю”. – “А я візьму 12 кожухів і ти не зморозиш”, – каже Явдоха. Вдягла вона 12 кожухів, зайняла 12 кіз і погнала їх пасти. Але Февраль пустив дощ і помочив всі 12 кожухів. Ці кожухи вона повісила на терен сушитись. Після дощу Февраль надіслав мороз і поморозив всі кози і кожухи та ще й саму Явдоху заморозив. Все це і сійчас стоїть коло Ривуцького (так каже баба хоч і сама не знає де воно)». (О. Матюшинець, с. Стеблів, Шевченківщина. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 52а).

Баба Марта – уособлення 1 березня, незмінний персонаж мартенецької обрядовості на Балканах. Перший тиждень березня в західних регіонах Болгарії мав назву «мартина неделя», а в районі Кюстанділя перші три березневі дні називалися «Трите баби» [Календарные обычаи 1977, с. 282; Захариев, с. 183]. За балканськими переказами, в образі Баби Марти пе-

реважують риси демонічного персонажа, здатного нашкодити людям, заморозити дерева й худобу тому, хто її не шанує. Баба Марта має поганий характер, зла, мстива й потворна. Щоб задобрити її, за свідченням М. Василевої, 1 березня повсюди в Болгарії ще перед сходом сонця жінки виносять на двір щось червоне (одяг, фартух, пояс, пряжу чи просто ганчірку) і залишають там (на верхівці плодового дерева, на стрісі, на огорожі), як правило, на дев'ять днів. Вірять, що червоне має «розсмішити бабу Марту, її розвеселити» і роблять це для того, щоб погода була гарною. «Старі жінки ніколи рано не ходять, щоб не зустріти бабу Марту і та не розсердилася», і навпаки, вірять, якщо зустріти молоду дівчину, погода буде теплою й гарною [Василева 1985, с. 115]. Архаїчний мотив «сміх Деметри – розквіт природи» в переказах про Бабу Марту дає підстави вбачати генетичний зв'язок цього образу з античними міфами. Цей мотив широко вживається в східнослов'янських веснянках про Весну й весняночку і приписах ритуального сміху під час гаївок:

Поставайте дівки в коло,
Заспівайте си весело,
Весело си заспівайте,
Сумні пісні занехайте.

[Франко 1981, с. 21]

У болгар, сербів, хорватів, македонців «на Марту жінки не перуть й не розвішують білий одяг, щоб не падав іній та град. Щоб запобігти граду, жінки вшановують суботи в березні (*мартените съботи*) – утримуються від виконання хатньої роботи, а чоловіки від оранки» [Василева 1985, с. 115].

У віруваннях східних слов'ян день пам'яті Святої Євдокії (1/14 березня) розпочинає теплий період року і вважається першим днем весни: «Євдоки – це первий день весни» (Житомирщина, Чернігівщина, Рівненщина); «Явдокья – свято, потому што пэрвый дэнь вэсны, трэба шановаты» (Брест-

ська обл., Малоритський р-н); «Четырнадцатого марта будет день Евдокии, по-старому первое. Какова Евдокия, такова и весна» (там само) [Толстая 2005, с. 94–95].

Найбільше легенд про Бабу Євдоху, Докію записано в Карпатах, у контактних зонах румунського й українського населення [Див. докладніше: Мойсей 2010, с. 43–45]. Проте чимало переказів про Євдоху, її поганій характер записано нами в центральних і східних регіонах України: «Явдошка – вона, вобшше, скажена. Вона ніколи тепла не буває, Явдошка. Там у нас звали Явдошкой, ну це вона така самосшедша, бешена. Ну це Явдошка така. Там всіє мужики, це, кажуть, така вона і буде. Явдошка більш вона холодна. Ніколи вона тепла не буває, ото таке. (Зап. О. Чебанюк 7.06.2006 в с. Петропавлівка Куп'янського р-ну Харківської обл. від К. Ф. Садовської, 1929 р. н). Про перший день весни на Харківщині й сьогодні розказують: «Явдошка должна кіз гнати пасти. Це свекруха мені казала». (Зап. О. Чебанюк 7.06.2006 в с. Петропавлівка Куп'янського р-ну Харківської обл. від П. І. Бузової, 1938 р. н.).

У росіян фольклорний персонаж «Авдотья Изотіївна» є уособленням Масляної (Зими), яку проводжають, проганяють або спляють в кінці ритуальних проводів Зими. У піснях, які співають під час виготовлення обрядової ляльки Масляної, її називають гостею, Дунею в синьо-червоній шубі:

Дорогая наша гостья, масленица,
Авдотьюшка Изотьевна!
Дуня белая, Дуня румяная,
Коса длинная, триаршинная.
Лента алая, двухполтинная,
Платок беленький, новомодненький,
Брови черные, наведенные,
Шуба синяя, ластки красные...

[Зернова 1932, с. 18].

Поганий характер Явдохи відображається також у прислів'ях, приказках і народних прикметах, приурочених до дня Святої Євдокії: «На Явдоху, значить, кажуть: “Прийдуть Явдоки, буде снігу по волоки”. – Тоді мете сильно» (Зап. О. Чебанюк 29. IX.2003 в с. Чорнорудка Ружинського р-ну Житомирської обл. від О. Я. Дмитренко, 1927 р. н.). «На Явдохи-Ковирсухи обов'язково повинно бути метелиця та завирюха» (О. Воропай, м. Новомиргород, Зінов'ївщина. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 27).

У росіян день Святої Євдокії називають «Авдотья-плющика». За цим днем намагаються передбачити погоду на весь теплий літній період: «На Евдокию снег с дождем и теплый ветер – к мокрому лету, а мороз и северный ветер – к лету холодному» [Круглый год 1991, с. 112–113]. «Коли на Йовдокиї тепло, то ціле літо буде тепло, а коли холодно, то й ціле літо буде холодно». (Зап. І. Задорожний, с. Соснова, ст. Яготин. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 2). «Одова Євдоха виходить з плугом» – селяне примічають, що коли на Євдоху вода капає із стріх, то ще довго буде холодно» (Василь Лук'яненко, с. Довжик п/ф Чупоховка Сумської округи. – ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 632, арк. 15).

Розглянутий східнослов'янський матеріал дозволяє висунути припущення, що образ неврівноваженої Євдокії створюють не тільки запозичені середньоземноморські мотиви смерті Баби Докії (Баби Марти), але також мотиви архаїчного календарного міфу про боротьбу Зими й Літа, тепла з холодом, темряви зі світлом, добра зі злом.

Отже, розглянутий нами фольклорно-етнографічний матеріал південних і східних слов'ян, дає можливість зробити висновки, що у фольклорній спадщині цих народів залишаються релікти прадавнього весняного новоліття. Образи березневої Баба Марти, Баби Явдохи зберігають генетичний зв'язок з образом календарних міфів – Зими, яка уособлює холод і смерть,

а відтак не хоче поступатися і мстить людям, тваринам, природі за свою невідворотну смерть.

ЛІТЕРАТУРА

Белорусския песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта, издал Петр Безсонов. – М., 1871.

Валачобныя песни. – Минск, 1980. – 608 с.

Василева М. Календарни празници и обичаи // Етнография на България. – София : Изд-во на Българската Академия на науките. – 1985. – Т. III : Духовна култура. – С. 110–118.

Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1991. – Т. I. – 442 с.

Гнатюк В. Гаївки // Матеріали до української етнології. – 1909. – Т. XII. – 267 с.

Захариев Й. Пиянец // Сборник за народни уговорення и народопис. – София, 1949. – Кн. 45. – С. 183–185.

Зернова А. В. Материалы по сельскохозяйственной магии в Дмитровском крае // Советская этнография, 1932. – С. 17–21.

Ігри та пісні. – К., 1963. – 669 с.

Кабакова Г. И. Структура и география легенды о мартовской старухе // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. – М., 1994. – С. 209–222.

Каляндарна-абрадавая паэзія: жанры, віды, паэтыка. – Минск, 2001. – Кн. Першая. – 515 с.

Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: конец XIX – начало XX в. Весенний праздники. – М., 1977. – 238 с.

Круглый год. Русский земледельческий календарь / Сост. вступ. статьи и примеч. А. Ф. Некрылова. – М., 1991, – 496 с.

Мойсей А. Аграрні звичаї а обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини. – Чернівці, 2010. – 320 с.

Пісні в записах Івана Франка. – К., 1981. – 335 с.

Плотникова А. А. Этнолингвистическая география Южной Славии. – М., 2004. – 768 с.

Словник української мови : в 11 т. – К., 1976. – Т. VII. – 723 с.

Странджа. Матеріална и духовна култура. – София, 1996.

Терновская О. А. К описанию народных славянских представлений, связанных с насекомыми. Одна система ритуалов изведения домашних насекомых // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст. – М., 1981. – С. 139–159.

Толстая С. Полесский календарь. – М., 2005. – 600 с.

Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – М., 1872. – Т. 3. – 482 с.

Шеремеева М. Е. Земледельческий обряд «закликания весны» в Калужском крае // Сборник Калужского государственного музея. – Калуга, 1930. – Вып. 1. – С. 10–45.

Щапов Я. Н. Девнерусский календарь на Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 336–345.